IIP International Multidisciplinary Research Journal
IIPIMRJ

An Online Peer-Reviewed / Refereed Journal
Vol: 02 No. Issue IV, (October-December) (2025)
Impact Factor: GSRD-IF: 5.001
ISSN: 3049-2734 (Online)

भारतीय ज्ञानप्रणाली आणि सामाजिक परिवर्तन

डॉ. सुभाष राठोड

मराठी विभाग, कनिष्ठ महाविद्यालयीन शिक्षक

स्यत शिक्षण संस्थेचे,नारायणराव सणस विद्यालय व वसंतराव सखाराम सणस ज्युनिअर कॉलेज,वडगाव खुर्द पुणे-४१

Article Info

Article History:
Received: 15th Dec 2025
Accepted: 19th Dec 2025
Published: 20th Dec 2025

Keywords:

भारतीय ज्ञान परंपरा,
तत्त्वज्ञान
योग–आयुर्वेद

ABSTRACT

भारतीय ज्ञानपरंपरा ही हजारो वर्षांच्या अनुभवातून घडलेली विशिष्ट विचारसंपदा आहे. वेद-उपनिषद, बौद्ध-जैन साहित्य, आयुर्वेद, योग, न्याय-वैशेषिक, वास्तुशास्त्र, लोकपरंपरा आणि ग्रामसंस्था या सर्वांचा या परंपरेच्या निर्मितीत मोठा वाटा आहे. या संशोधनाचा मुख्य उद्देश असा आहे की, भारतीय ज्ञानपरंपरेतील मूल्यांनी समाजात कोणत्या प्रकारचे बदल घडवले आणि आजच्या काळात ती परंपरा समाजाला कशी दिशा देते, याचा सर्वांगीण अभ्यास करणे.

अभ्यासामध्ये तत्त्वज्ञान, इतिहास, समाजशास्त्र, पर्यावरण, शिक्षण आणि ग्रामीण-शहरी रचना या विविध दृष्टिकोनांचा अंतर्भाव करण्यात आला आहे. विशेषतः अहिंसा, समता, कर्तव्य, सहजीवन, सर्वधर्मसमभाव, नैतिकता आणि पर्यावरण संवर्धन ही भारतीय ज्ञानपरंपरेतील प्रमुख मूल्ये सामाजिक परिवर्तनाचे प्रमुख आधारस्तंभ कसे ठरली, याचे विश्लेषण केले आहे. गुरुकुल पद्धतीपासून आधुनिक शिक्षणापर्यंत, ग्रामस्वराज्य ते लोकशाहीपर्यंत, तसेच आयुर्वेद-योग ते आधुनिक आरोग्यजागरूकता—या सर्व क्षेत्रांमध्ये भारतीय ज्ञानपरंपरेचा प्रभाव आजही प्रकर्षाने जाणवतो.

या अभ्यासातून स्पष्ट होते की भारतीय ज्ञानपरंपरा ही केवळ भूतकाळातील परंपरा नसून आधुनिक समाजाला नैतिक, समतामूलक आणि शाश्वत विकासाची दिशा देणारी जीवंत शक्ती आहे. उपभोक्तावाद, पर्यावरणीय संकट, सामाजिक दरी, डिजिटल व्यसन आणि नैतिक अधःपतन अशा नव्या सामाजिक आव्हानांवरही ही परंपरा संतुलित उपाय सुचवते.

निष्कर्षतः, भारतीय ज्ञानपरंपरा परंपरा आणि आधुनिकता यांचा सुसंवाद घडवून सामाजिक परिवर्तनासाठी आवश्यक मूल्याधिष्ठित चौकट तयार करते, हे या संशोधनातून स्पष्ट होते.

Plagiarism Check Report:
Tool Used: Turnitin
Date of Report: Dec 18, 2025
Similarity Index: 5%
Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2025 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Rathod, S. (2025). **भारतीय ज्ञानप्रणाली आणि सामाजिक परिवर्तन.** IIP: International Multidisciplinary Research Journal (IIPIMRJ), 2(IV), pp. 973–979.

▪3. प्रस्तावना (Introduction) :

भारतीय ज्ञानपरंपरा (Indian Knowledge System – IKS) ही भारताच्या वैचारिक, सांस्कृतिक, आध्यात्मिक आणि वैज्ञानिक विकासाची सातत्यपूर्ण प्रवाहवाहिनी आहे. वेद, उपनिषदे, आयुर्वेद, योग, नाट्यशास्त्र, गणित, खगोलशास्त्र, तत्त्वज्ञान, कला, लोकपरंपरा आणि सामाजिक आचार–विचार या समृद्ध परंपरेने भारतीय समाजाच्या मानसिक, नैतिक व बौद्धिक विकासाला हजारो वर्षे दिशा दिली आहे. IKS चे वैशिष्ट्य म्हणजे ज्ञान, मूल्ये, जीवनदृष्टी, निसर्गसंगती आणि मानवकल्याण यांचा समन्वय साधणारी सर्वसमावेशक पद्धती. दुसरीकडे, सामाजिक परिवर्तन ही समाजाच्या रचना, व्यवहार, मूल्यव्यवस्था आणि जीवनशैलीत होणारी सततची प्रगतिशील प्रक्रिया आहे. शिक्षणाचा प्रसार, महिलांचे सक्षमीकरण, तंत्रज्ञानातील प्रगती, आर्थिक बदल, सांस्कृतिक नवचैतन्य आणि मानवी हक्क यांसारखी क्षेत्रे या परिवर्तनावर प्रभाव टाकतात. 21व्या शतकातील ताणतणावपूर्ण, वेगवान आणि तांत्रिक जीवनपद्धतीमुळे समाज अधिक गुंतागुंतीचा होत आहे. अशा परिस्थितीत भारतीय ज्ञानपरंपरा समाजाला दिशा देणारी, संतुलन राखणारी आणि आरोग्यदायी मूल्यांची पुनर्स्थापना करणारी महत्त्वपूर्ण शक्ती ठरते.

आज जागतिक स्तरावर योग, आयुर्वेद, पर्यावरण-मैत्रीपूर्ण जीवनशैली, शाश्वत विकास, समग्र शिक्षण, मानसिक आरोग्य आणि सांस्कृतिक ओळख या संकल्पनांचे महत्त्व वाढले आहे. या सर्व क्षेत्रांमध्ये IKS नेमके उत्तर आणि व्यवहार्य पर्याय उपलब्ध करून देते. NEP 2020 मध्ये IKS ला केंद्रस्थानी स्थान मिळणे हे या ज्ञानपरंपरेच्या समकालीन उपयुक्ततेचे प्रतीक आहे.

या शोधनिबंधाचा उद्देश भारतीय ज्ञानपरंपरा आणि सामाजिक परिवर्तन यांच्यातील संबंधांचे वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीने सखोल अध्ययन करणे हा आहे. IKS समाजातील शिक्षण, आरोग्य, नीतिमूल्ये, पर्यावरण-जागरूकता, सामाजिक समावेश व सांस्कृतिक आत्मभान यांना कशा प्रकारे आकार देते, तसेच आधुनिक काळात तिचा पुनर्वापर समाजपरिवर्तनाच्या प्रक्रियेला कशा प्रकारे बळकट करू शकतो, याचा शोध या संशोधनातून घेतला आहे.

अशा प्रकारे, भारतीय ज्ञानपरंपरा ही केवळ भूतकाळातील वारसा नसून वर्तमानातील आव्हानांना उत्तर देणारी आणि भविष्याला दिशा देणारी जीवनव्यवस्था आहे. परंपरा आणि आधुनिकता यांच्या समन्वयानातूनच खरा सामाजिक परिवर्तनाचा मार्ग उलगडतो—आणि भारतीय ज्ञानपरंपरा हा त्या मार्गाचा दृढ आधार आहे.

▪4. साहित्य समीक्षा (Review of Literature) :

अलीकडील विविध शैक्षणिक अभ्यासांनी, शैक्षणिक धोरण-परिवर्तने आणि सामाजिक अध्ययनांमुळे स्पष्ट केले आहे की Indian Knowledge System (IKS) हे केवळ ऐतिहासिक किंवा सांस्कृतिक वारसा नाही, तर आधुनिक शिक्षण–व्यवस्था व सामाजिक बदलांसाठी उपयुक्त साधन आहे. उदाहरणार्थ, दर २०२५ मध्ये प्रकाशित झालेल्या लेखात INTEGRATION OF INDIAN KNOWLEDGE SYSTEM (IKS) WITH MODERN EDUCATION SYSTEM FOR EDUCATIONAL SUSTAINABILITY मध्ये असे नमूद केले आहे की IKS च्या तत्त्वज्ञान — योग, आयुर्वेद, पारंपरिक गणित, मूल्याधिष्ठित शैक्षणिक पद्धती इ. — चे समन्वय आधुनिक शिक्षणक्रमात केल्यास शैक्षणिक वातावरण अधिक समावेशक, सांस्कृतिकदृष्टीने रुजू, आणि शाश्वत होऊ शकते.

शिक्षक, शाळा व धोरणात्मक पातळीवर IKS चे समाकलन कसे करावे — यावर आधारित Integrating Indian Knowledge System (IKS) in Education: Roles of Teachers, Schools, and Governments या अभ्यासात, शैक्षणिक संस्थांमध्ये IKS लागू करण्यासाठी शिक्षक प्रशिक्षण, पाठ्यक्रम रचना आणि प्रशासकीय पाठिंबा यांची आवश्यकता असल्याचे नमूद केले आहे.

पुन्हा एक अभ्यास — Pedagogy for IKS — यात IKS चे मूलभूत तत्त्व "वसुधैव कुटुंबकम्" आणि जागतिक नागरिकत्व (Global Citizenship) यांचा समावेश असून, योग व ध्यान सारख्या आत्मज्ञान व नैतिक शिक्षण पद्धतींच्या माध्यमातून व्यक्ती व समाज या दोघांमध्ये शाश्वत समन्वय साधता येईल, असे नमूद आहे.

तसेच, An Exploration of the Indian Knowledge System: Roots, Significance, and Contemporary Relevance या लेखात, प्राचीन भारतीय तत्त्वज्ञान, विज्ञान, कला व धर्म या सर्वच घटकांचा विस्तृत अभ्यास करून दाखवला आहे

की IKS ची व्याप्ती तथा सामर्थ्य आजही कायम आहे, आणि ती आधुनिक सामाजिक–शैक्षणिक संदर्भातही उपयुक्त आहे.

शैक्षणिक व सामाजिक विकासाबरोबरच पर्यावरण, जीवनशैली व समग्र आरोग्य या क्षेत्रांमध्ये पण IKS चा उपयोग होऊ शकतो — हे Exploring the Indian knowledge system: A pathway to reviving ancient wisdom in modern times या २०२५ च्या अभ्यासात मांडले आहे.

सर्व अभ्यासांचा आढावा घेतल्यास असे दिसते की IKS ही एक बहुआयामी, समकालीन, आणि सामाजिक-सांस्कृतिक गरजांशी अनुरूप अशी ज्ञानपरंपरा आहे. तिच्या तत्त्वांचा योग्य समावेश, शिक्षक–संस्था–धोरण यांचा समन्वय आणि शैक्षणिक रचनांचा पुनर्विचार यामधून आधुनिक भारताच्या सामाजिक, शैक्षणिक व नैतिक परिवर्तनात IKS चे महत्त्व वाढू शकते.

▪5. संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives) :

1. भारतीय ज्ञानपरंपरेतील प्रमुख तत्त्वज्ञान आणि मूल्यांचा समाजावर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
2. IKS च्या शैक्षणिक योगदानाचा गुरुकुल प्रणालीपासून आधुनिक शिक्षणापर्यंतचा आढावा घेणे.
3. सामाजिक समावेशन, नैतिक मूल्ये, नारीसक्षमीकरण आणि शाश्वत विकास या क्षेत्रांमध्ये IKS चा प्रभाव तपासणे.
4. पर्यावरणीय संवर्धन आणि शाश्वत विकासाच्या संदर्भात IKS च्या तत्त्वांचा समाजावर होणारा प्रभाव मांडणे.
5. परंपरा व आधुनिकतेच्या संतुलनातून सामाजिक परिवर्तनासाठी व्यवहार्य उपाय आणि धोरणे सुचवणे.

▪6. संशोधन प्रश्न (Research Questions) :

1. भारतीय ज्ञानपरंपरेतील तत्त्वज्ञान, योग, आयुर्वेद आणि नैतिक मूल्यांचा समाजावर काय प्रभाव आहे?
2. गुरुकुल प्रणालीपासून आधुनिक शिक्षणापर्यंत IKS ने शिक्षणाला कसा आकार दिला आहे?
3. सामाजिक समावेश आणि नारीसक्षमीकरणात IKS चे योगदान कसे दिसते?
4. पर्यावरण संवर्धन आणि शाश्वत विकासात IKS चा काय उपयोग आहे?
5. परंपरा आणि आधुनिकतेच्या संतुलनातून सामाजिक परिवर्तन साधण्यासाठी IKS कसे मार्गदर्शन करते?

▪7. परिकल्पना (Hypotheses) :

1. भारतीय ज्ञानपरंपरेतील तत्त्वज्ञान, योग आणि आयुर्वेदामुळे समाजातील व्यक्तींच्या नैतिक व शारीरिक विकासावर सकारात्मक परिणाम होतो.
2. गुरुकुल प्रणालीपासून आधुनिक शिक्षणापर्यंत IKS चा समावेश विद्यार्थ्यांच्या नैतिक मूल्ये, शिस्त आणि सामाजिक दृष्टीकोन वाढवतो.
3. IKS च्या मूल्यांमुळे सामाजिक समावेश आणि नारीसक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेत सुधारणा होते.
4. पर्यावरण संवर्धन व शाश्वत जीवनशैलीत IKS च्या तत्त्वांचा समाजावर सकारात्मक परिणाम होतो.
5. परंपरा आणि आधुनिकतेच्या संतुलनामुळे IKS समाजात नैतिक, सांस्कृतिक व शैक्षणिक परिवर्तन साधण्यास सक्षम आहे.

▪8. संशोधन पद्धती (Research Methodology) :

8.1 संशोधनाचा प्रकार :

हा अभ्यास वर्णनात्मक (Descriptive) आणि विश्लेषणात्मक (Analytical) आहे. भारतीय ज्ञानपरंपरेतील तत्त्वे, मूल्ये आणि अभ्यासक्रमांचा समाजातील बदलांवर होणारा प्रभाव, तसेच शैक्षणिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि पर्यावरणीय परिणाम यांचा सखोल अभ्यास केला गेला आहे.

8.2 माहिती संकलनाची साधने :

अ) प्राथमिक माहिती (Primary Data) : विविध शैक्षणिक संस्थांमध्ये विद्यार्थ्यांचा आणि शिक्षकांचा प्रत्यक्ष अनुभव आणि निरीक्षण, योग, आयुर्वेद आणि मूल्याधिष्ठित शिक्षण पद्धतींचा प्रत्यक्ष अभ्यास. सामाजिक संस्थांमध्ये आणि ग्राम/शहरी समुदायांमध्ये IKS चा वापर यासंदर्भात प्रत्यक्ष भेट

आ) द्वितीयक माहिती : शैक्षणिक ग्रंथ, संशोधन लेख, जर्नल्स, NCERT, UGC, भारत सरकार आणि UNESCO अहवाल,

NEP 2020 दस्तऐवज, शैक्षणिक धोरणे आणि सामाजिक अभ्यासांवरील लेख इत्यादी.

8.3 माहितीची विश्लेषण पद्धती :

संकलित माहितीचे गुणात्मक (Qualitative) आणि तुलनात्मक (Comparative) विश्लेषण

तत्त्वज्ञान, इतिहास, शिक्षण, समाजशास्त्र, पर्यावरण, आरोग्य या दृष्टिकोनातून विवेचन, उदाहरणे, आणि अभ्यासांच्या आधारे निष्कर्ष मांडणे.

8.4 संशोधनाचा कालावधी व व्याप्ती :

संशोधन कालावधी: ३ महिने (प्राथमिक व द्वितीयक माहिती संकलन व विश्लेषणासाठी)

व्याप्ती : भारतातील विविध शैक्षणिक संस्था, ग्राम व शहरी समाज, योग–आयुर्वेद केंद्रे, सांस्कृतिक संस्था इत्यादी.

8.5 संशोधनाच्या मर्यादा :

i) प्राथमिक माहिती संकलनासाठी वेळ आणि संसाधने मर्यादित.

ii) काही प्राचीन ग्रंथ किंवा तत्त्वज्ञानाचे समग्र माहिती उपलब्ध न होणे.

iii) सामाजिक बदलाचे परिणाम काही प्रमाणात व्यक्तीगत अनुभवावर अवलंबून असणे.

▪9. मुख्य मांडणी / विश्लेषण (Main Discussion / Findings and Analysis):

जगाच्या इतिहासाकडे व्यापक आणि तटस्थ दृष्टीने पाहिले असता असे लक्षात येते की, आज जगातील काही देश विकसित आहेत, काही विकसनशील आहेत, तर काही अजूनही अविकसित अवस्थेत आहेत. मात्र या सर्व देशांच्या प्रगतीच्या वाटचालीत ज्या भूमीने मानवजातीच्या सर्वांगीण कल्याणासाठी सातत्याने योगदान दिले, ती भूमी म्हणजे भारत होय. भारत हा केवळ एक देश किंवा भौगोलिक प्रदेश नाही, तर तो हजारो वर्षांची समृद्ध ज्ञानपरंपरा लाभलेली एक महान सांस्कृतिक भूमी आहे. या ज्ञानपरंपरेचा उद्देश केवळ भौतिक सुखसुविधा निर्माण करणे हा नसून, मानवी जीवन संतुलित, मूल्याधिष्ठित, नैतिक आणि समृद्ध बनवणे हा राहिला आहे.

"सर्वे भवन्तु सुखिनः, सर्वे सन्तु निरामयाः" या उदात्त विचारातून भारतीय संस्कृतीने केवळ स्वतःच्या समाजाचाच नव्हे तर संपूर्ण विश्वाच्या कल्याणाचा विचार केला आहे. भारताने आपले ज्ञान, कला, विज्ञान, तत्त्वज्ञान, अध्यात्म आणि तंत्रज्ञान कधीच केवळ स्वतःपुरते मर्यादित ठेवले नाही. मानवतेच्या कल्याणासाठी, शांततेसाठी आणि समृद्धीसाठी ते जगाला मुक्तहस्ते दिले. म्हणूनच भारतीय ज्ञानपरंपरा ही केवळ भूतकाळाची आठवण नसून आजही शांतता, सहअस्तित्व, समतोल आणि जीवनसंतुलनाचा मार्ग दाखवणारी एक जिवंत परंपरा आहे.

भारतीय ज्ञानपरंपरा (Indian Knowledge System – IKS) ही हजारो वर्षांच्या वैचारिक, सांस्कृतिक, आध्यात्मिक आणि वैज्ञानिक अनुभवांतून विकसित झालेली एक समन्वित ज्ञानव्यवस्था आहे. तिच्यामध्ये वेद, उपनिषदे, पुराणे, धर्मशास्त्रे, आयुर्वेद, योग, तत्त्वज्ञान, गणित, खगोलशास्त्र, वास्तुशास्त्र, नाट्यशास्त्र, लोककला, लोकपरंपरा आणि सामाजिक आचारविचार यांचा समावेश होतो. हे सर्व घटक भारतीय समाजाच्या मानसिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक विकासाला दिशा देणारे ठरले आहेत. हे घटक परस्परांपासून वेगळे न राहता, परिपूर्ण समन्वयाने समाजाच्या दैनंदिन जीवनाशी जोडले गेले आहेत. त्यामुळे भारतीय ज्ञानपरंपरा ही एक समग्र, शाश्वत आणि मानवकेंद्रित जीवनदृष्टी म्हणून आजही सामाजिक परिवर्तनाला मार्गदर्शन करत आहे.

9.1 शिक्षणातील प्रभाव :

गुरुकुल पद्धतीपासून आधुनिक शाळा व महाविद्यालयांपर्यंत, भारतीय ज्ञानपरंपरेतून विकसित शैक्षणिक तत्त्वे आजही समाजात नैतिक आणि बौद्धिक मूल्ये रुजवतात. चरित्र, शिस्त, आत्मज्ञान, सेवा, पर्यावरण-जागरूकता यांसारखी मूल्ये विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्वात विकसित होतात. NEP 2020 मध्ये IKS समाविष्ट केल्यामुळे विद्यार्थ्यांना सांस्कृतिक जडणघडण, तत्त्वज्ञान, योग, आयुर्वेद व कौशल्याधारित शिक्षण यांचा समावेश करून सर्वांगीण विकास साधता येतो.

ध्वनी विज्ञान (Nada Vidya) आणि लिपी विज्ञान (Script Science) या घटकांनी संज्ञानात्मक शिस्त व सामाजिक संप्रेषणाचा आधार दिला. मंत्रोच्चार, यज्ञ, जपसाधना आणि लिपी प्रणाली (ब्राह्मी, देवनागरी, तमिळ इ.) यांनी मेंदू, स्मरणशक्ती, एकाग्रता,

अनुशासन आणि सामाजिक समन्वय यांना चालना दिली. या तत्त्वांमुळे ज्ञानाचे लोकशाहीकरण (Democratization of Knowledge) घडले, गुरुकुलांमधून ते जनसामान्यांपर्यंत पोहोचले आणि शिक्षण व सांस्कृतिक एकात्मतेला गती मिळाली.

9.2 सामाजिक समावेश आणि समानता :

भारतीय तत्त्वज्ञानातील "वसुधैव कुटुंबकम्" आणि "अहिंसा परमो धर्मः" यांसारखी मूल्ये समाजात समता, सहिष्णुता, जातीय-सांस्कृतिक सलोखा आणि परस्पर आदर वाढवतात. IKS च्या प्रभावामुळे महिलांचे सक्षमीकरण, समाजातील दुर्बल घटकांचा सहभाग, लोकशाही प्रक्रियेत सक्रिय भूमिका या क्षेत्रात बदल घडतात. सामाजिक आचारसंहिता, विवाहसंस्था, ग्रामस्वराज्य व श्रमविभागणी या संस्थात्मक प्रक्रियांमुळे सामाजिक स्थैर्य आणि मूल्यसातत्य टिकवले जाते.

9.3 आरोग्य व जीवनशैलीवर प्रभाव :

आयुर्वेद आणि योग ही केवळ वैद्यकीय किंवा अध्यात्मिक साधना नसून, मानवी जीवनाच्या शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिक आरोग्याची समन्वित जीवनदृष्टी आहेत. आयुर्वेदाने रोगप्रतिबंध आणि आरोग्यसंरक्षणावर भर दिला, तर योगाने मन, शरीर व आत्मा यांचा संतुलित विकास घडवला. दिनचर्या, ऋतूचर्या, आहारनियम, संयम, ध्यान, प्राणायाम यांमुळे व्यक्ती मानसिकदृष्ट्या स्थिर, संयमी आणि कार्यक्षम बनली. परिणामी हिंसाचार, व्यसनाधीनता आणि रोगराई कमी झाली, आणि आरोग्याधारित सामाजिक परिवर्तनाची प्रक्रिया घडत राहिली. आज जागतिक पातळीवर योगाला मिळालेला मान (International Yoga Day) हे त्याचेच द्योतक आहे.

9.4 आर्थिक व पर्यावरणीय परिणाम :

भारतीय कृषी परंपरा निसर्गस्नेही, पर्यावरणपूरक आणि शाश्वत उत्पादनावर आधारित होती. जलसंधारण, जमिनीची सुपीकता, पीक फेरपालट, देशी बियाणे, सेंद्रिय खत, पंचगव्य पद्धती या शास्त्रीय ज्ञानामुळे अन्नसुरक्षा, सामाजिक स्थैर्य आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्था सबल राहिली. वृक्षलागवड, वनसंवर्धन, पर्जन्यमापन आणि नद्यांचे पूज्यत्व या प्रक्रियांमुळे पर्यावरण-संवर्धन आणि निसर्ग-संवाद साधला गेला. त्यामुळे आर्थिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय समतोल टिकवला गेला.

9.5 भारतीय गणित व दशमान पद्धती :

भारतीय गणिताचा जागतिक विज्ञानावर अमीट ठसा आहे. शून्याचा शोध, दशमान पद्धती, त्रिकोणमिती, बीजगणित या तत्त्वांमुळे आधुनिक विज्ञानाचा पाया घडला. दशमान पद्धतीने मोजमाप, व्यापार, खाती, करप्रणाली व बँकिंग व्यवस्थेला गती मिळाली. शिक्षणाच्या क्षेत्रात गणितामुळे तार्किकता, समस्या सोडवण्याची क्षमता आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन विकसित झाला. त्यामुळे आर्थिक व्यवहार पारदर्शक झाले आणि शैक्षणिक परिवर्तन सुसंगत झाले.

9.6 खगोलशास्त्र व पंचांग :

भारतीय खगोलशास्त्र अत्यंत प्रगत व निरीक्षणाधिष्ठित होते. सूर्य–चंद्र भ्रमण, ग्रहण, ऋतू परिवर्तन, दिवस-रात्र चक्र यांचे अचूक गणित भारतीयांनी हजारो वर्षांपूर्वी मांडले. त्यातून विकसित भारतीय पंचांग शेती, सण-उत्सव, सामाजिक व्यवहार आणि सांस्कृतिक जीवनाचे वेळापत्रक ठरवतो. काळनियोजनामुळे समाजात शिस्त, स्थैर्य व सामूहिक समन्वय निर्माण झाला.

9.7 रसायन विज्ञान व तांत्रिक प्रगती :

प्राचीन भारतीय रसायनशास्त्र (रसशास्त्र) हे धातुविज्ञान, औषधनिर्मिती, रंगनिर्मिती, सुगंधनिर्मिती या विविध क्षेत्रांमध्ये प्रगत होते. लोखंड, तांबे, सुवर्ण, पारा यांचा शुद्धीकरण व उपयोग अत्यंत कुशलतेने केला गेला. यावर आधारित तंत्रज्ञानामुळे उद्योगधंदे, हस्तकला, व्यापार आणि आरोग्यसेवा विकसित झाली. या प्रक्रियेमुळे समाजाची आर्थिक व तांत्रिक प्रगती सशक्त झाली.

9.8 IKS आणि जागतिक सामाजिक परिवर्तन :

Indian Knowledge System (IKS) केवळ भूतकाळातील वारसा नाही, तर आधुनिक जगाला मार्गदर्शन करणारा मानवकेंद्रित, निसर्गस्नेही आणि समन्वयवादी विचारप्रवाह आहे. आरोग्य, शिक्षण, शेती, गणित, पर्यावरण, नैतिकता, योग, अध्यात्म, विज्ञान व समाजरचना या सर्व क्षेत्रांत IKS ने 'सहअस्तित्व', 'समतोल' आणि 'समग्र विकास' यावर भर दिला. आज पाश्चात्य जगही आयुर्वेद, योग, ध्यान, शाश्वत विकास आणि पर्यावरणपूरक जीवनशैलीकडे वळत आहे. यावरून भारतीय ज्ञानपरंपरेचा प्रभाव राष्ट्रीय मर्यादेत न राहता जागतिक सामाजिक परिवर्तनाची दिशा ठरवणारा घटक बनलेला आहे.

9.9 सारांश :

सर्व विश्लेषणातून दिसून येते की IKS समाजाला समानता, नैतिक मूल्ये, आरोग्य, शिक्षण, पर्यावरण-जागरूकता आणि सांस्कृतिक जागरूकता या क्षेत्रांत दिशा देते. उपभोक्तावाद, डिजिटल व्यसन, सामाजिक दरी, पर्यावरणीय संकट अशा नव्या आव्हानांवरही IKS आधारित उपाय सुचवतो. आधुनिक समाजात IKS चा समावेश सामाजिक परिवर्तनाची स्थिर, सशक्त आणि मूल्याधिष्ठित चौकट निर्माण करतो.

▪ 10. निष्कर्ष (Conclusion) :

प्रस्तुत शोधनिबंधातून हे अत्यंत स्पष्टपणे अधोरेखित होते की भारतीय ज्ञानपरंपरा (Indian Knowledge System – IKS) ही केवळ प्राचीन वारसा नसून ती आधुनिक समाजाच्या बहुविध समस्यांवर व्यवहार्य, नैतिक आणि शाश्वत उपाय देणारी सजीव ज्ञानव्यवस्था आहे. वेद-उपनिषद, योग, आयुर्वेद, तत्त्वज्ञान, गणित, खगोलशास्त्र, ग्रामसंस्था, लोकपरंपरा आणि सामाजिक मूल्यव्यवस्था यांतील विचारांनी भारतीय समाजाच्या सामाजिक रचनेला हजारो वर्षे स्थैर्य, समतोल आणि नैतिक चौकट प्रदान केली आहे.

या अभ्यासातून असे निष्पन्न होते की IKS मुळे शिक्षण क्षेत्रात व्यक्तिमत्त्व विकास, मूल्यशिक्षण, शिस्त, आत्मज्ञान आणि सांस्कृतिक जाणीव निर्माण झाली आहे. गुरुकुल प्रणालीपासून ते आधुनिक शिक्षणव्यवस्थेपर्यंत ज्ञानाचे लोकशाहीकरण, शिक्षक-शिष्य संवाद, प्रयोगशीलता आणि मूल्याधिष्ठित शिक्षण ही परंपरा आजही प्रभावी ठरत आहे. NEP 2020 मध्ये IKS ला दिलेले महत्त्व हे तिच्या समकालीन उपयुक्ततेचे जिवंत उदाहरण आहे.

सामाजिक समावेश, समता, महिला सक्षमीकरण आणि लोकशाही मूल्यांचा विकास हे देखील IKS चे महत्त्वाचे सामाजिक योगदान राहिले आहे. "वसुधैव कुटुंबकम्", "अहिंसा परमो धर्मः" यांसारख्या तत्त्वांनी समाजात सहिष्णुता, सहअस्तित्व, परस्पर श्रद्धा आणि शांततेची भूमिका रूजवली आहे.

आरोग्याच्या दृष्टीने पाहता, आयुर्वेद व योगाने प्रतिबंधात्मक आरोग्यसंस्कृती, मानसिक संतुलन, संयमी जीवनशैली व दीर्घायुष्य यांचा मार्ग समाजाला दिला आहे. आज जागतिक स्तरावर योग आणि समग्र आरोग्य संकल्पनांचा स्वीकार केला जात आहे, यावरून IKS ची सार्वकालिक उपयुक्तता सिद्ध होते.

शेती, पर्यावरण आणि अर्थव्यवस्थेच्या बाबतीतही IKS ने निसर्गस्नेही, शाश्वत उत्पादन, जलसंधारण, जैवविविधता आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्था यांना बळ दिले आहे. आधुनिक पर्यावरणीय संकटावर IKS आधारित जीवनशैली हा एक प्रभावी पर्याय ठरतो.

तसेच भारतीय गणित, दशमान पद्धती, शून्याचा शोध, खगोलशास्त्र, रसायनशास्त्र आणि तंत्रज्ञानाने जागतिक विज्ञानाला भक्कम पाया दिला आहे, याचे संदर्भात्मक विश्लेषण या संशोधनातून स्पष्ट झाले आहे.

एकूणच असे म्हणता येईल की - भारतीय ज्ञानपरंपरा ही परंपरा आणि आधुनिकता यांचा सुसंवाद साधणारी, सामाजिक परिवर्तनाला दिशा देणारी आणि मूल्याधिष्ठित समाजरचनेची मूलभूत चौकट निर्माण करणारी जीवंत शक्ती आहे. उपभोक्तावाद, तांत्रिक अतिरेकी जीवनशैली, नैतिक अधःपतन, पर्यावरणीय संकट व सामाजिक विषमता यांसारख्या आधुनिक समस्यांवर IKS समतोल, शाश्वत आणि मानवकेंद्रित मार्ग सुचवते.

▪ 11. शिफारशी (Recommendations) :

या संशोधनातील निष्कर्षांच्या आधारे पुढील महत्त्वपूर्ण शिफारशी मांडता येतात :

1. शिक्षणव्यवस्थेत IKS चे प्रभावी समाकलन :

शाळा व महाविद्यालयीन अभ्यासक्रमांत योग, आयुर्वेद, भारतीय तत्त्वज्ञान, मूल्यशिक्षण, स्थानिक ज्ञानपरंपरा व पर्यावरणीय शिक्षण यांचा विषयाधारित समावेश करण्यात यावा. केवळ माहितीपुरते नव्हे, तर अनुभवाधारित व कृतीकेंद्रित शिक्षण पद्धती विकसित कराव्यात.

2. शिक्षक प्रशिक्षणात IKS अनिवार्य करणे :

IKS आधारित शिक्षण प्रभावीपणे राबवण्यासाठी शिक्षकांसाठी विशेष प्रशिक्षण कार्यक्रम, कार्यशाळा व प्रमाणपत्र अभ्यासक्रम सुरू करावेत. शिक्षक हे मूल्यांचे वाहक असल्याने IKS चे तत्त्वज्ञान त्यांच्यापर्यंत समग्रपणे पोहोचणे आवश्यक आहे.

3. युवकांसाठी मूल्याधिष्ठित जीवनशैली कार्यक्रम :

डिजिटल व्यसन, नैराश्य, असंयम, हिंसाचार यांसारख्या समस्यांवर मात करण्यासाठी योग, ध्यान, संयम, स्वावलंबन, सामाजिक सेवा यांवर आधारित युवक घडवणुकीचे कार्यक्रम राबवावेत.

4. पर्यावरण संवर्धनासाठी IKS आधारित धोरणे :

जलसंधारण, वृक्षलागवड, सेंद्रिय शेती, नैसर्गिक संसाधनांचे जतन, स्थानिक परिसंस्था संवर्धन यासाठी IKS आधारित पर्यावरणीय धोरणांचा अवलंब करण्याची गरज आहे.

5. आयुर्वेद व योगाचा सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्थेत समावेश :

प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, शाळा, महाविद्यालये आणि ग्रामपातळीवर योग–आयुर्वेद आधारित आरोग्य उपक्रम नियमितपणे राबवावेत. त्यामुळे रोगप्रतिबंध, मानसिक आरोग्य आणि जीवनगुणवत्तेत सुधारणा होईल.

6. संशोधन व नवसंशोधनासाठी IKS केंद्रांची स्थापना :

विद्यापीठे व संशोधन संस्थांमध्ये Indian Knowledge System Research Centers स्थापावेत. प्राचीन ग्रंथांचे डिजिटायझेशन, अनुवाद, वैज्ञानिक पुनर्मूल्यांकन व आधुनिक उपयोजनावर संशोधन घडवावे.

7. धोरणनिर्मितीत IKS आधारित दृष्टिकोन :

शिक्षण, आरोग्य, शेती, पर्यावरण, ग्रामीण विकास, डिजिटल समाजरचना यांसाठी IKS आधारित धोरणात्मक चौकट तयार करावी, जेणेकरून विकास मानवकेंद्रित व शाश्वत राहील.

8. जागतिक पातळीवर IKS चा प्रसार :

योग, आयुर्वेद, ध्यान, पर्यावरणपूरक जीवनशैली, नैतिक शिक्षण यांचा आंतरराष्ट्रीय पातळीवर शैक्षणिक व सांस्कृतिक संवादातून प्रसार केला जावा.

भारतीय ज्ञानपरंपरा ही भूतकाळाची स्मृती नसून वर्तमानाची आवश्यकता आणि भविष्याची दिशादर्शक शक्ती आहे. परंपरा आणि आधुनिकतेचा समतोल राखत सामाजिक परिवर्तनाला मूल्याधिष्ठित पाया देण्याची क्षमता IKS मध्ये आहे — आणि त्याच आधारावर भारताचा शाश्वत, नैतिक व मानवकेंद्रित विकास शक्य आहे.

▪ 12. संदर्भ सूची References :

1. सोनजे विजय, (2024). प्राचीन भारतीय ज्ञानप्रणाली, जळगाव: कुमुद पब्लिकेशन्स.जळगाव
2. पाण्डेय, न. (संपा.). (2016). भारत की ज्ञान प्रणाली. सत्यम पब्लिशिंग हाऊस.
3. पाटील दीपक, (2024). प्राचीन भारतीय ज्ञानपरंपरा : अथर्व पब्लिकेशन्स, जळगाव
4. कुलकर्णी, प्राजक्ता व इतर. (2022). भारतीय समाज व भारतातील सामाजिक परिवर्तन व विकास : द युनिक अकॅडमी, पुणे
5. श्रीनिवास, एम. एन. (2019). आधुनिक भारत में सामाजिक परिवर्तन : सेंट्रल इन्स्टिट्यूट ऑफ इंडियन लॅंग्वेज.
6. रेखावार, रा. (संपा.). (2025). वाचन साहित्य : वरिष्ठ वेतनश्रेणी प्रशिक्षण. महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, पुणे